

ГЕОПОЛІТИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИСТЕМИ

Об'єктивне розуміння функціонального потенціалу геополітики можливе в тому разі, коли цю сферу політичної і суспільної свідомості сприймають як елемент соціокультурної системи. Така система координат підводить до думки, що кожна геополітична концептуалістика істотно зумовлена конкретно–історичними особливостями відповідної соціокультурної дійсності, яка детермінує не лише магістральні пріоритети і стереотипи, а й стилістичні деталі геополітичних «за» та «проти». В свою чергу геополітика як відносно автономна сфера соціокультурної дійсності володіє можливостями здійснювати зворотній вплив – особливо на суспільну свідомість перехідних, трансформаційних і кризових суспільств.

Ключові слова: геополітика, елемент, соціокультурна система, зумовленість, ієрархія значущості, причинно–наслідковий зв'язок.

Всі суспільні сфери перебувають у корелятивній діалектичній єдності й діють за взаємопотенціюючим принципом. Суспільство може ефективно функціонувати лише за умови послідовного виконання кожною із суспільних сфер свого функціонального призначення. При цьому гіпертрофований розвиток однієї із сфер негативно позначається на перспективах функціонування всього суспільства – зрештою, як і неповноцінний розвиток якоїсь сфери.

Приміром, недооцінка значущості матеріального виробництва і економічної сфери загалом призводить до зниження рівня споживання і наростання кризових явищ у суспільстві; розмивання норм і цінностей (атрибутів соціальної сфери), котрі регулюють поведінку індивідів, зумовлює соціальну ентропію, безладу, конфлікти і анархію; утвердження ідеї примату політики над економікою та іншими суспільними сферами часто взагалі завершується крахом соціальної системи.

Роль різних соціальних факторів у функціонування суспільства, яка була ґрунтовно розкрита Ф.Енгельсом, отримала істотне теоретико–методологічне продовження у працях Л.Альтюсера, який ввів до наукового обігу поняття *топіка*, що репрезентує суспільство у вигляді будівлі, чиї поверхи спираються на фундамент: поверхів може бути чимало, а фундамент – один, і без нього поверхи повисають у повітрі. Це означає, що саме фундамент є точкою функціонально–інструментального відліку кожного суспільства, основним детермінативним фактором суспільної дійсності.

Будучи послідовником Ф.Енгельса, Л.Альтюсер прогнозував подальше суспільство у вигляді багатоповерхової будівлі, кожен поверх якої є позаекономічними факторами, а фундамент – економічним фактором, котрий визначає пріоритети функціонування суспільства. Детермінанта фундаменту не є константою, вона підлягає істотним змінам і кореляціям в процесі історичного генезису, однак для історії суспільства в цілому її слід визнати інваріантною. Позаекономічні фактори в конкретних історичних умовах можуть змінювати своє місце в ієрархії соціальних сфер і домінувати по відношенню до інших факторів [7, с. 50–51]. Таким чином, стабільність, єдність і цілісність суспільства як системи забезпечується повноцінним функціонуванням усіх його сфер і систем.

Розвиваючи ідеї Т.Гоббса, Е.Дюркгейм рекомендував інтерпретувати соціальні системи з погляду критеріального маркера моральних цінностей. Всі людські асоціації як соціальні утворення вибудовуються на деяких світоглядно-поведінкових зразках – уніфікованому сприйнятті, оцінках і стереотипах, що складають колективну свідомість. В результаті суспільство постає моральною реальністю, в умовах якої основу світоглядного нормативізму утворюють деякі неписані правила, спільні цінності. Зміна суспільства пов'язана насамперед зі зміною консенсусу щодо цінностей, порушеної рівноваги в цьому аспекті. Аби відтворити рівновагу, треба змінити соціальну організацію суспільства.

К.Еріксон витлумачував суспільство соціальною системою, котра функціонує за принципами саморозвитку. Її межі і єдність підтримуються інструментарієм соціального контролю. А.Малиновський вважав, що суспільство можна коректно витлумачити соціальною системою, елементи якої пов'язані з основними потребами людей в харчах, захисті, житлі та сексуальному задоволенні. Люди об'єднуються насамперед для задоволення деяких потреб. У цьому процесі виникають вторинні потреби, пов'язані з необхідністю інтерактивного обміну, кооперації, контролю, правил організації, що вимагає створення координаційних, управлінських та інтеграційних інститутів.

Суспільство як система породжена самою природою людини, а будь-яка властивість суспільства органічно пов'язана з деякою потребою чи функцією. Саме функції реалізують потреби на рівні соціальної дійсності. Система ж підтримує на різних рівнях потреби людей, обслуговує їх, забезпечуючи інфраструктурну цілісність і стабільність (баланс).

Найбільший внесок у розвиток функціонального підходу до суспільства як особливого різновиду соціальних систем вніс Т.Парсонс. Згідно з ним, соціальна система є однією з підсистем великої системи людської діяльності. В свою чергу в соціальній системі можна виокремити чотири підсистеми: систему культури (з функцією підтримання культурних взірців як цінностей), політичну систему (функція досягнення мети), економічну систему (функція адаптації) та соціальною систему (інтегративна функція).

Три перші системи утворюють середовище функціонування четвертої (соціальної). Ядром суспільства як соціальної системи є структурований нормативний порядок, засобом якого організується колективне життя населення. Він містить цінності, норми і правила, котрі, співвідносячись із культурою, набувають значущості й легітимності, а також задає критерії належності індивідів до суспільства і особливості контролю за їхньою поведінкою. Завдяки цьому колектив функціонує як єдина цілісність – соціальною суспільство.

Отже, згідно з Т.Парсонсом, суспільство є соціальною підсистемою загальної соціальної системи, об'єднаною у вигляді колективу людей, котрі функціонують за певним нормативним порядком. Останній характеризується набором статусів, прав і обов'язків членів соціального співтовариства, що базуються на єдності культурної орієнтації (соціальної ідентичності). На соціальному рівні суспільство є

функціонально збалансованою, взаємопов'язаною інтегральною цілісністю, котрій притаманна культурна і соціально-структурна диференціація.

По відношенню до соціальної системи культурна система утворює її навколишнє середовище, виконуючи функції легітимації нормативного порядку як основи для соціальних заборон (табу) та дозволів (заохочень). Нижче в системі навколишніх для соціального співтовариства середовищ знаходяться індивіди, котрі накладають на соціальне співтовариство як на соціальну систему і на кожен з елементів, що входять до його складу, певні обмежувальні умови.

Збалансована взаємодія соціальної системи та її навколишніх середовищ є важливою умовою стабільності її функціонування, єдності й цілісності [3, с. 12]. На думку Т.Парсонса, соціальна система повинна володіти достатнім рівнем внутрішньої впорядкованості, який досягається за рахунок функціонально доцільних дій окремих індивідів та соціальних інститутів. Соціальний порядок – це такий рівень впорядкованості й організації соціальних зв'язків і взаємозалежності, який відкриває можливість взаємоузгодженості й передбачуваності дій окремих індивідів. Сутнісно він протистоїть соціальній ентропії, котра посилює внутрішню напругу в соціальній системі, призводячи до хаосу.

Проблема взаємодії суспільних сфер з позицій узгодження соціальних пріоритетів постає ще одним форматом розкриття механізмів функціонування суспільства як системи. Суспільство як структурована цілісність є системою, утвореною сферами і елементами соціальних сфер.

Зокрема, економічна сфера віддзеркалює єдність виробництва, споживання, обміну та розподілу. Вона забезпечує виробництво товарів, необхідних для задоволення матеріальних потреб індивідів. Соціальну сферу репрезентують етнічні спільноти людей, класи і страти, корпоративні соціальні групи тощо. Політична сфера охоплює владні структури. Духовно-культурна сфера генерує філософські, релігійні, художні, правові та інші світоглядні акценти, а також суспільні настрої, традиції, звичаї і уявлення про навколишній світ.

Всі зазначені сфери суспільства і їхні елементи безперервно взаємодіють і змінюються, проте залишаючись незмінними в своїх основних, інваріантних ознаках [5, с. 21–22]. Приміром, попри істотну відмінність епохи рабства від наших часів, всі сфери соціуму зберігають покладені на них функції, тобто є інваріантними.

Соціокультурна система детермінує особливості не лише політичної сфери та її окремих структурно-профільних складових, а й навіть сприйняття аудіовізуальних нюансів, афоризмів, жартів тощо. Природа жартів здебільшого доброзичлива. Вони відіграють роль своєрідного вентиля для «випускання пару». Підстави для кепкувань знайдуться завжди з огляду на істотні відмінності впродовж століть культурно-цивілізаційного становлення етносів і націй. Приміром, навіть у сусідів голландців викликає посмішку факт, що в цій країні всі члени уряду один з одним на «ти». Втім, часто доводиться мати справу і з хибними стереотипами. Наприклад, попри поширене уявлення, у Великобританії цілувати руки жінкам не прийнято. Ба-

гатьом це здається парадоксальним, проте факт: фунда-тори «hand-shake» тиснуть руки один одному лише за надзвичайно врочистих обставин.

Для мешканця Люксембурга категорично непри-нятно розмовляти про гроші. Він ніколи не розповідає, скільки заробляє, і ніколи не запитує про це в інших. Італійці – патологічні прихильники різних титулів: *dottore*, *professore*, *commendatore* і т. ін. На кожен два слова в них припадає чотири жести. На їхнє переконан-ня, проти проклять допомагає дотик до заліза. Якщо італійці проливають біле вино на скатертину, то перш ніж бігти за ганчіркою, вони занурюють кінчик пальця у вино і доторкаються до мочки свого вуха. У категорії марновірств італійцям не поступаються французи. Не приведи Господь у їхній присутності покласти окрасць хліба скоринкою донизу, розкрити парасоло вдома або залишити капелюха на ліжку.

Генерал де Голль прокоментував подібні випадки з притаманною йому іронією: європейці різних країн тро-хи недолюблюють один одного, бо це слугує хорошим засобом від нудьги.

Якщо не рахуватися з культурно–цивілізаційними та історичними особливостями світосприйняття, то навіть паперові маки можуть стати причиною дипломатичних скандалів. Зокрема, у 2010 році влада Китаю вкрай не-гативно відреагувала на пришпилені до одягу членів британської делегації в Пекіні паперові червоні маки як знак пам'яті про загиблих у війнах. У Британії щорічно в жовтні – на початку листопада відбувається благо-чинна кампанія *Roppy Arreal* (від англ. *roppy* – мак) зі збору коштів для ветеранів війн. Кожен жертводавець у ветеранській організації отримує червоні паперові маки, які прийнято пришпилювати на одяг.

Однак у Китаї мак асоціюється зовсім з іншими війнами: у XIX столітті країна пережила дві опіумні війни, розв'язані Великобританією і Францією проти імператорського Китаю з метою захисту торговельних інтересів (передовсім торгівлі опіумом). Відтак офіційний Пекін відрекомендував носіння маків бри-танською делегацією «неприйнятним», а офіційний Лондон у відповідь заявив, що його делегація маки не зніме.

За визначенням М.Гроха, на процес консолідації впливають як об'єктивні показники (економічні, політичні, мовні, культурні, релігійні, географічні, історичні), так і їхні суб'єктивні відображення в колективній свідомості. «Особливо важливими є три складові: 1) пам'ять про спільне минуле, що трактується як доля спільноти; 2) насиченість та інтенсивність мов-них зв'язків; 3) концепція рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство» [6, с. 9–10].

У статті «Ще раз про занепад США» у січневому номері журналу «Foreign Policy» за 2011 рік Г.Рахман зазначив, що однією з причин, чому протягом кількох років після холодної війни Сполучені Штати не звертали увагу на економічне зростання Китаю, було хибне переконання, що глобалізація поширює західні цінності. Дехто з близьких до влади аналітиків навіть наполягав, що між глобалізацією та американізацією слід постави-ти знак рівності. Джордж Буш та Білл Клінтон були однаково переконані, що глобалізація і вільна торгівля слугує інструментом експорту американських цінностей.

У 1999 році (за два роки до вступу Китаю до Всесвітньої організації торгівлі) Джордж Буш наполя-гав, що економічна свобода спонукає до свободи у ши-рокому сенсі слова, а звичка до такої свободи створює небезпідставну надію на демократію. Його висновок полягав у наступному: якщо забезпечити вільну торгівля з Китаєм, то час працюватиме на США. Такий концептуальний підхід базувався на двох сумнівних тезах. Перша: економічне зростання неминуче призведе до демократизації. Друга: нові демократичні країни обов'язково будуть союзниками Сполучених Штатів. Жодна із наведених гіпотез на практиці не отримала підтвердження.

20 років тому на Заході була поширена думка, що Китаю доведеться обирати між політичною лібералізацією та економічним крахом, оскільки жорст-ко контрольована однопартійна держава не може досяг-ти успіху в епоху мобільних телефонів та Інтернету. Насправді ж Китаю вдалося поєднати цензуру і однопартійну систему з тривалим трендом економічного зростання. І тепер цілком реально при-пустити, що коли Китай стане найбільшою економікою світу, то його однопартійна система на чолі з компартією нікуди не зникне. Втім, навіть якщо Китай стане демократичною країною, немає жодної гарантії, що це полегшить життя США і сприятиме пролонгації глобальної гегемонії Вашингтону.

В даному разі ми маємо справу з прикладом того, як соціокультурний стереотип, заломлюючись крізь цивілізаційну (в даному разі – західну) центрованість, призводить до геополітичної міфологізації. Зрештою, ця особливість і законмірність виникла задовго до рубежу XX–XXI століть. Між іншим, до початку XIX століття темпи зростання ВВП і реальних доходів британського населення були ледве вищими показників XIII–XV століть.

До 1800 року Китай, Японія і прибережні регіони Індії не відставали від Європи за рівнем споживання на душу населення. «Наприкінці XVIII століття Азія, в якій мешкало 66% населення земної кулі, виробляла 80% світового ВВП, тоді як у 20%, які належали Європі, включався внесок населення обох Америк і рабів–африканців. Навіть після індустріальної революції в Європі в 1860 році внесок у світовий ВВП країн, яких сьогодні зараховують до третього світу, складав 60%, а на країни майбутнього першого світу припадало 40%. За критерієм середньої тривалості життя країни азійського регіону також упевнено демонстрували свою перевагу над Заходом: наприклад, у 1726 році в Китаї був майже 1% населення у віці 70 років і старше, що вдвічі перевищує європейський показник. На почат-ку XIX століття якість життя в Японії була вищою, ніж в Англії. В 1800 році середній дохід на душу населення в Китаї складав 210 доларів США, що перевищувало 198 доларів у країнах, яких сьогодні зараховують до першого світу» [4, с. 238–239].

Дж.Голдстоун порівняв європейців з варварами і кочівниками, які завойовували інші народи лише завдя-ки перевазі у військовій справі [8, с. 177]. Він провів історичні аналогії з монголами, які, не маючи ніяких цивілізаційних переваг, завоювати Китай завдяки воєнному генію своїх полководців. Як аргументовано з'ясовує П.Кутуєв, «не дивлячись на наявність

достатніх передумов індустріалізації у вигляді капіталу, розвинених технологій та інфраструктури, централізованих і ефективних державних установ, а також навичок торгівельного класу, для Китаю раціональніше було не індустріалізуватися й не переходити до застосування парових машин, а продовжувати використовувати дешеву людську працю. Натомість в Англії бракувало лісових ресурсів і вона не володіла значними покладами вугілля, тому вона не мала альтернативи переходу до використання парових машин. В Китаї ситуація з ресурсами була діаметрально протилежною, і це відіграло вирішальну роль у стримуванні індустріалізації» [4, с. 246].

У сфері військово-морського флоту азійські суспільства володіли ресурсами, які «якщо й кількісно набагато перевищували європейські: якщо іспанська Непереможна Армада нараховувала 122 кораблі й була найбільшим флотом у Європі того часу (1588), то монголо-китайський флот, якому не вдалося завоювати Японію у 1274 році, нараховував понад 2 тисячі суден. Якість кораблів, котрі будувалися в Азії, була настільки високою, що Нідерланди були змушені заборонити своїм торговцям купівлю крупнотонажних суден в Індії, аби захистити власних виробників, які не витримували ринкової конкуренції. Британський торговельний та військовий флот також використовували індійські верфі: лише в період 1780–1820 років вони замовили виготовлення 320 суден» [4, с. 241].

Виразною ознакою сучасності є та обставина, що глобальна економіка, як і глобальна географія, які раніше були ареною дії суверенних держав, з часом стали автономним персонажем глобальної взаємодії національних держав [2, с. 148]. Глобалізація ризиків вимагає глобалізації менеджменту щодо їх упередження і усунення. Зростаюча (особливо впродовж попереднього двадцятиліття) кількість суверенних держав породжує протиріччя між демократичним ідеалом загальної участі в ухваленні рішень на глобальному рівні та необхідності ухвалювати рішення швидко і компетентно.

Як зазначає М.Шепелев, «реальністю став поділ світу на дві нерівні частини: сили світового гегемонізму та світову периферію. Сьогодні на 1/6 частку населення планети припадає близько 80% світового доходу, тобто в середньому по 80 доларів на добу. При цьому на 57% населення Землі у 63 найбідніших країнах світу припадає лише 6% світового доходу – у середньому менше, ніж 2 долари на день. Згідно з цими даними, кількість людей, чий дохід складає менше 1 долара на день, досягає 1,2 мільярда. Збільшення населення планети до 6 млрд. чол. у 1999 році при бідності, яка не скорочується, навіть на тлі зростання темпів розвитку світової економіки, призводить до того, що світ не лише не наблизився, а навіть віддалився від рішення глобальної проблеми зубожіння» [7, с. 50].

За великим рахунком, «сучасний світ є протилежністю світу Реформації: на зміну самодисциплінованому аскету, інвестору і партнеру приходять архаїчні типи пірата й авантюриста, лихваря й міняйла, рекетира і шахрая, не здатних жити надією на щастя і задовольнятися законним прибутком у 5–7%. Створюється враження, що у світі відбувається деморалізації економічних відносин – поступове,

послідовне і невблаганне витіснення ідеології чесної праці, альтернативною їй ідеологією фінансового успіху. Щорічний обсяг трансакцій, здійснюваних у міжнародній комп'ютерній мережі, досягає 1 трильйона доларів, а щоденний обсяг валютних торгів взагалі в сотні разів перевищує вартість реально обмінюваних товарів і послуг. Виникає «економіка казино» з усією її непередбачуваністю» [7, с. 52–53].

Зростання ролі економіки пов'язане з тим, що вона перебирає на себе функції політики, стає стратегією і перетворюється на засіб ведення війни. Фактично відмінності між війною та економікою як продовженням політики іншими засобами нині зведені до мінімуму. Процеси глобалізації фінансової сфери не лише призвели до вільного і неконтрольованого переміщення величезних грошових мас через національні кордони й до формування глобального фінансового ринку, а й також до зміни функцій грошей у світовій економіці. Гроші самі перетворилися на товар, а спекуляція на грі курсових відмінностей валют стала однією з найвигідніших ринкових операцій [1, с. 78–79]. При цьому на периферії уваги опиняється аксіома, відповідно до якої за відсутності сильної і самодостатньої політики неможлива ефективна економіка.

У XVIII столітті французький економіст і політичний діяч Антуан Тюрго висловив сакраментальну фразу: «Дайте мені хорошу політику – і я забезпечу вас хорошими фінансами». Однак Людовік XVI цього не зробив, оскільки думав не стільки головою, стільки короною. В результаті на політиці заощадили, а Людовік XVI залишився не лише без корони, а й без голови. Сьогоднішня Україна натякає на аналогію: якщо створити ефективну ідейно-світоглядну концептуалістику національного поступу, то отримаємо ефективну як політику, так і фінанси.

Отже, спочатку геополітику витлумачували цілком і повністю в термінах політичного та воєнного контролю за відповідними територіями. Нині відчутно застаріло традиційне розуміння геополітики як дисципліни, яка оперує виключно або переважно аргументами географічного детермінізму. Відтак, визріла необхідність перегляду фундаментальних принципів, параметрів і методології дослідження сучасного світового співтовариства. Сьогодні цілком можливе створення потужної імперії шляхом нетериторіальної експансії – фінансово-економічної, технологічної, ідейної і т. ін.

Список використаних джерел

1. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
2. Василенко І.А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 272 с.
3. Диалог цивилизаций: протиріччя глобалізації. – К.: МАУП, 2003. – 376 с.
4. Кутуев П. От европейского чуда к азиатской гегемонии: трансформация современной исторической социологии // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2007. – Вып.5. – 258 с.
5. Санистебан Л. Политические системы и легитимность / Л.Санистебан // Диалог. – 1993. – №4. – С.45–49.
6. Ткаченко В. Україна: навчитися жити разом // День. – №231. – 16 грудня 2010 р.
7. Шепелев М. Проблеми геоекономічної безпеки в контексті

процесів глобалізації // Людина і політика. – 2001. – №5. – С.49–57.

8. Goldstone J. The Rise of the West – or Not? A Revision to Socio-economic History // Sociological Theory. – Vol.XVIII. – №2. – P.175–194.

References

1. Globalni transformatsiyi. Politika, ekonomika, kultura. – K.: Feniks, 2003. – 584 s.

2. Vasilenko I.A. Dialog tsivilizatsiy: sotsiokulturnye problemy politicheskogo partnerstva. – M.: Editorial URSS, 1999. – 272 s.

3. Dialog tsivilizatsiy: protirichchya globalizatsiyi. – K.: MAUP, 2003. – 376 s.

4. Kutuev P. Ot evropeyskogo chuda k aziatskoy gegemonii: transformatsiya sovremennoy istoricheskoy sotsiologii // Oykumena: Almanah sravnitelnyh issledovaniy politicheskikh institutov, sotsialno-ekonomicheskikh sistem i tsivilizatsiy. – Harkov, 2007. – Vyp.5. – 258 s.

5. Sanisteban L. Politicheskie sistemy i legitimnost / L.Sanisteban // Dialog. – 1993. – №4. – S.45–49.

6. Tkachenko V. Ukrayina: navchitisya zhiti razom // Den. – №231. – 16 grudnya 2010 r.

7. Shepelev M. Problemi geoekonomichnoyi bezpeki v konteksti protsesiv globalizatsiyi // Lyudina i politika. – 2001. – №5. – S.49–57.

8. Goldstone J. The Rise of the West – or Not? A Revision to Socio-economic History // Sociological Theory. – Vol.XVIII. – №2. – P.175–194.

Lavruk T.P., Political Science, Associate Professor of History and Political Science, Ivano-Frankivsk University of Law them King Danylo Galitsky (Ukraine, Ivano-Frankivsk), gileya.org.ua@gmail.com

Geopolitics as part of the socio-cultural system

A sound understanding of the functional capacity of geopolitics is possible if this area of political and social consciousness will be accepted as part of socio-cultural system. Such coordinate system leads to the idea that each geopolitical concept is significantly due to specific historical circumstances of the socio-cultural reality which determines not only the main priorities and stereotypes but also stylistic details of geopolitical «for» and «against». In its turn, geopolitics as a relatively autonomous sphere of socio-cultural reality has to pursue the opposite effect – especially on the social consciousness of transition, transformation and crisis societies.

Keywords: geopolitics, element, socio-cultural system, predestination, the hierarchy of importance, causal relationship.

Лаврук Т.П., кандидат политических наук, доцент кафедры истории и политологии, Ивано-Франковский университет права им. Короля Данила Галицкого (Украина, Ивано-Франковск), gileya.org.ua@gmail.com

Геополитика как элемент социокультурной системы

Объективное понимание функционального потенциала геополитики возможно в том случае, если эту сферу политического и общественного сознания воспринимать как элемент социокультурной системы. Такая система координат подводит к мысли, что каждая геополитическая концептуалистика существенно обусловлена конкретно-историческими особенностями соответствующей социокультурной действительности, которая детерминирует не только магистральные приоритеты и стереотипы, но и стилистические детали геополитических «за» и «против». В свою очередь геополитика как относительно автономная сфера социокультурной действительности обладает возможностями осуществлять обратное влияние – особенно на общественное сознание переходных, трансформационных и кризисных обществ.

Ключевые слова: геополитика, элемент, социокультурная система, обусловленность, иерархия значимости, причинно-следственная связь.